

STUDIE

TRAUMA DĚTSKÝCH VÁLEČNÝCH UPRCHLÍKŮ Z UKRAJINY V KONTEXTU VZDĚLÁVÁNÍ

THE TRAUMA OF CHILD WAR REFUGEES FROM UKRAINE IN THE CONTEXT OF EDUCATION

Andrea Preissová Krejčí^a, Lucie Macková^b, Uljana Cholodová^c

^a Fakulta veřejných politik, Slezská univerzita v Opavě
^b Přírodovědecká fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci
^c Filozofická fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci

ABSTRAKT

Cílem této kvalitativní studie je představit a analyzovat příběhy dětských uprchlíků z Ukrajiny. Srovnáváme je se situací dětských uprchlíků z předchozích válečných konfliktů v Evropě, abychom dosáhly lepšího porozumění jejich zkušenostem, postojům a potřebám. Za pomoci narativní analýzy bylo zkoumáno 43 vyprávění dětí a mladých osob ve věku 7 až 20 let, přičemž převažovaly příběhy dětí do 11 let. Tato studie poukazuje na možnou provázanost nucené migrace a traumatu, jehož popis se zrcadlí v některých dětských textech, a zároveň chce podtrhnout důležitost školy, v níž se může pracovat s konfliktními emocemi i s prožívaným traumatem. Dětským uprchlíkům je třeba poskytnout nezbytnou a kulturně citlivou intervenci a usnadnit jim přechod do nové společnosti a životní role.

KLÍČOVÁ SLOVA

dětská uprchlíci; trauma; exil; válka; škola

ABSTRACT

This qualitative study aims to describe and analyze the stories of child refugees from Ukraine. We compare their situations with those of child refugees from previous conflicts in Europe to better understand the experiences, attitudes, and needs of child refugees. A total of 43 narratives of children and young people between the ages of 7 and 20 were analyzed. Most of the stories were written by children younger than 11. This study shows a possible connection between forced migration and trauma, descriptions of which are reflected in

some children's texts. At the same time, the study emphasizes the importance of a school where conflicting emotions and experiences can be discussed. Child refugees need to be provided with necessary and culturally sensitive interventions to facilitate their transition into a new society and life role.

KEYWORDS

child refugees; trauma; exile; war; school

KORESPONDUJÍCÍ AUTORKA

Andrea Preissová Krejčí, Fakulta veřejných politik, Slezská univerzita v Opavě, Bezručovo náměstí 14, 746 01 Opava
e-mail: andrea.preissova@fvp.slu.cz

Úvod

V současnosti, podobně jako v 90. letech 20. století, došlo ke zvýšení počtu dětí a rodin uprchlíků v Evropě, které gradovalo v roce 2022 kvůli válečnému konfliktu na Ukrajině. Víme, že „násilné konflikty po celém světě způsobily, že miliony lidí byly vysídleny, někteří v rámci své země (vnitřně vysídlené osoby) a někteří přes mezinárodní hranice (uprchlíci)“ (Knezevic & Olson, 2014, s. 317). Na konci roku 2022 bylo v Evropě registrováno téměř 5 milionů osob, které byly příjemci dočasné ochrany (UNHCR, 2022). Mnohé z těchto osob byly děti. Ještě vyšší byl počet osob, které byly vnitřně vysídlenými osobami na území Ukrajiny. Podobně jako v nedávné minulosti rostou i dnes obavy veřejnosti z dopadu uprchlictví a vysídlení na blaho dětí, na jejich životní podmínky i duševní zdraví (Papageorgiou et al., 2000). Přestože jsou dopady vysídlení obdobné pro vnitřně vysídlené osoby, tento text cílí na ty, kteří odešli do zahraničí, konkrétně do České republiky. Ke zkušenosti s přesunem se tak přidává i další dimenze spojená s adaptací na nové sociokulturní a jazykové prostředí, které je relevantní pro prostředí školy.

Chceme-li pro dětské uprchlíky zajistit zmírnění následků války na jejich zdraví a psychosociální podporu, je nutné jim porozumět a zhodnotit jejich traumatické zážitky a ztráty, které cestu do exilu vyvolaly nebo doprovázely. Opíráme se o svědectví a popisy psychopatologie u dětí uprchlíků z předěšlých válečných konfliktů v Evropě. Podobnosti a rozdíly hledáme tak, abychom pro uprchlé děti z Ukrajiny zajistily bezpečné přijetí ve škole i mimo ni. Zároveň ale i přechod do relativního bezpečí může akcentovat posttraumatické stresové reakce, protože přináší prostor pro reflektování proběhlých událostí. Jejich uvědomění a reakce na ně může přicházet se značným zpožděním. Přestože není ambicí tohoto textu řešit všechny psychologické problémy a těžkosti, kterým děti uprchlíků čelí, snažíme se poukázat na provázanost psychologických následků války u dětí a dalšího procesu integrace,

a to i ve školství. Naše závěry jsou relevantní pro vychovatele a učitele, asistenty pedagogů, případně pěstouny v náhradních rodinách, kteří pečují či mohou pečovat o psychosociální zdraví dětských uprchlíků v exilu. Mezi problémy, s nimiž se mnoho uprchlíků po přijetí v hostitelské zemi setká, může patřit chudoba, jazyková bariéra, dlouhodobá závislost na státní pomoci, kulturní rozdíly, sociální izolace nebo ztráta sociálního statusu (Knezevic & Olson, 2014). Podpora státních i nestátních organizací se často zabývá především materiální a zdravotní pomocí uprchlíkům a do značné míry přehlíží důsledky emigrace na jejich psychické a sociální zdraví. Výzkumné otázky, nad kterými se text zamýšlí, jsou následující:

- Jak děti a adolescenti prožívají první fázi uprchlické zkušenosti?
- Jak se liší vnímání konfliktu a exilu mladšími dětmi a dospívajícími?
- Zaznamenáváme události, které jsou popisovány jako traumatické?
- S jakou životní zkušeností vstoupily ukrajinské děti v září 2022 do prostoru české školy?

Cílem této studie je popsat a analyzovat válečné příběhy dětských uprchlíků z Ukrajiny a porovnat je s příběhy a závěry předchozích studií o dětských uprchlících v kontextu Evropy a nám blízké historie. Přestože byli někteří respondenti výjimečně starší 18 let, do výzkumu jsme je zařadily, abychom měly větší počet výpovědí osob, které spadaly do kategorie adolescentů a mladých dospělých. Ve shodě s mnohými psychology nahlížíme na adolescenci jako na „most mezi dětstvím a dospělostí“ (Macek, 2003, s. 10), tedy neukončuje ji tzv. plnoletost, ale v poslední fázi dospívání se často cítí být i někteří vysokoškolští studenti ve věku 19–24 let, kdy se z adolescenta stává téměř dospělý, který ukončuje vzdělání a hledá pracovní uplatnění (Macek, 2003). Stejně tak Vágnerová (2012) rozděluje dospívání na dvě období: ranou (přibližně od 9–11 let do 15 let) a pozdní adolescenci (přibližně mezi 15. a 20. rokem života). Tento přístup, který přiznává, že dospívání nesouvisí s legislativní plnoletostí, která je ostatně podmíněna kulturně, vychází již z vývojové psychologie etabloující se v polovině dvacátého století na americkém kontinentě (Hurlock, 1974).

Naše studie používá označení děti, přestože zahrnuje i další kategorie mladých osob. Součástí naší analýzy je záměr odlišit vnímání traumatických zážitků a) mladšími dětmi do 11 let včetně od b) starších dětí od 12 let do časně dospělosti. Mimo jiné studie srovnává současnou situaci se situací dětských uprchlíků z předchozích válečných konfliktů v Evropě, především v bývalé Jugoslávii a Řecku. S válečnými situacemi se vyrovnávají dětští uprchlíci po celém světě, ale není ambicí tohoto textu zachytit celou šíři tohoto fenoménu. Za účelem komparace tak budeme cílit jen na vybrané situace vyplývající z evropského kontextu, především kvůli většímu počtu dětských uprchlíků, kteří se v České republice nacházeli. Následující část

textu popisuje metodologii této studie a to, jakým způsobem byly výpovědi dětí a mladých dospělých kódovány. Text pokračuje narativní analýzou příběhů dětských uprchlíků z Ukrajiny. Následně diskutujeme podobnost některých aspektů dětských příběhů ze současné situace s příběhy z dřívějších konfliktů. Text také podtrhuje důležitost daných zjištění a doporučení, jakým způsobem je možné s dětmi z válečných konfliktů pracovat.

1 Teoretický rámec

1.1 Trauma z válečné zkušenosti u dětí-uprchlíků

Předcházející studie, které předkládaly zkušenosti uprchlíků z bývalé Jugoslávie, vypovídají o tom, že být uprchlíkem a přesídlit do nové země představuje složitý a život měnící proces (Knezevic & Olson, 2014). Děti pocházející z rodin uprchlíků nebo prchající z ohrožení s doprovodem blízkých osob často vzpomínají na značný počet válečných traumatických zážitků, jež mohou vyvolat u dětí např. posttraumatickou stresovou poruchu, depresi nebo projevy úzkosti (Papageorgiou et al., 2000).

Uprchlé děti se ocitají v těžké životní situaci. Čelí vyrovnání se s násilím, kterému byly vystaveny, se zhoršením ekonomických podmínek, s rozpadem sociálních vazeb, migrací a každodenními problémy s migrací spojenými. Často jsou odloučeny od jednoho rodiče nebo od obou, čelí nadměrnému stresu a řadě stresových faktorů, jako jsou vzpomínky na přímé ohrožení na životě např. v době ostřelování nebo zranění blízkých, na okolnosti vysídlení aj. Děti vzpomínají na značný počet válečných traumatických zážitků, od samotného faktu nucené emigrace přes vzpomínky na pobyt ve sklepě při ostřelování, bezprostřední zážitky z ostřelování až po strach o život. Některé viděly zraněné či mrtvé nebo viděly, že byl někdo zabit. Přičemž přesun rodiny a nepřítomnost rodiče či rodičů jsou tou nejtěžší traumatickou zkušeností (Papageorgiou et al., 2000).

Můžeme se také odvolat na studii Goldina et al. (2003), která popisuje využití Harvardského dotazníku traumatu za účelem zmapování nejčastějších válečných událostí, kterým byly děti vystaveny. Mezi ně patřily, dle četnosti odpovědí, následující: bojové situace, uvěznění, těžké ublížení na zdraví, znásilnění, vražda, nepřírozená smrt, únos, mučení, nedostatek jídla nebo vody, nedostatek přístřeší, nedostatek lékařské péče, vymývání mozků, nucená izolace, nucené odloučení od rodinných příslušníků, nucené rozdělení rodiny nebo jakákoli jiná situace, která naháněla hrůzu nebo při níž se děti cítily v ohrožení života (Goldin et al., 2003). Je potvrzené, že mezi vystavením se těmto traumatickým událostem a vznikem posttraumatické stresové poruchy (PTSD) je vztah, stejně tak jako mezi těmito prožitými traumatickými událostmi a například rozvojem depresivní symptomatologie nebo jinými

formami poruch duševního zdraví (Papageorgiou et al., 2000). Výzkumy konstatují, že vystavení se traumatickým zkušenostem téměř vždy vyvolává posttraumatické symptomy, ale ne vždy klinicky klasifikovatelnou posttraumatickou stresovou poruchu (Štěpánek et al., 2019). Tyto projevy se u dětí mohou projevit až se značným zpožděním.

Odborníci varují před podceněním závažnosti poruch duševního zdraví, které se u dětí-uprchlíků mohou projevovat (Papageorgiou et al., 2000). Je nutno vnímat také souvislosti mezi zážitky z válečného traumatu a problémy s chováním, které můžeme u některých dětí pozorovat. Na základě předchozích zjištění víme, že starší děti jsou více ohroženy rozvojem depresivní symptomatologie, což je dáno jejich kognitivním vývojem a schopnostmi vnitřně konceptualizovat traumatické zážitky – na rozdíl od mladších dětí, které často ventilují příčiny i důsledky prožitých událostí (Papageorgiou et al., 2000). Mladší děti používají jazyk idiosynkraticky¹ a méně vyspěle než děti starší (Goldin et al., 2003). Mladší děti mají obecně větší potíže s pohledem na svět z perspektivy druhých a s odvozováním toho, co vnímali nebo cítili druzí (Goldin et al., 2003). Porozumění událostem a jejich prožívání se může lišit u různých věkových skupin dětí, ale všechny děti jsou událostmi ovlivněny.

„Válečné historie dětí“ zahrnují děsivé a matoucí události, kterým byly děti vystavovány delší dobu. Dětské výpovědi jsou přímočaré, často bývají považovány za „objektivní fakta“, ale odborníci upozorňují na výzkumnou nejistotu spojenou s vývojovou nezralostí dětí a také na možné zkreslení událostí způsobené například časovým odstupem a sugestibilitou. Trauma samo o sobě probouzí protichůdné impulsy – jak k vyprávění, tak k mlčení (Goldin et al., 2003). „Nejčastěji uváděným důsledkem válečné zkušenosti je posttraumatická stresová porucha (PTSD), dále deprese, opakující se noční můry, nespavost, chronická hyperaktivita, poruchy koncentrace a podrážděnost.“ (Knezevic & Olson, 2014, s. 320) Pro děti je také důležitá délka vystavení válečnému traumatu a vyhlídky na repatriaci (Papageorgiou et al., 2000). Naše příběhy zachycují válečné prožitky, které identifikují tyto autoři jako ty, které vedou k válečnému traumatu. Můžeme proto předpokládat, že se prožité trauma dříve nebo později projeví i u řady dětí, které nám předaly své příběhy.

1.2 Role pedagogů a školy v kontextu uprchlictví

Aktuální výzvou zůstává integrace dětských uprchlíků do vzdělávacího systému a porozumění tomu, jakým způsobem může škola přispět k jejich integraci do většinové společnosti (de Wal Pastoor, 2016). Studie o válečném traumatu diagnostikovaném u dětí-uprchlíků v minulosti upozorňují na to,

¹ Obsahuje zvláštní výrazy, např. pro dítě charakteristické, se specifickým významem.

že pro adaptaci dětí v nové sociální skupině a životní roli bylo nezbytné zapojení učitelů a vychovatelů ze stejného etnického a kulturního prostředí, z něhož děti pocházely (Papageorgiou et al., 2000). Autoři Papageorgiou et al. (2000) doporučují zapojit do integračního procesu na školách či v integraci podporujících organizacích hostující osoby s multikulturním zázemím, které mohou podpořit mezikulturní porozumění a podněcovat nové perspektivy a interakce založené na vzájemné důvěře a dialogu. Tito hostující poradci mohou pomoci dále tím, že uprchlíkům poskytnou: nezbytné informace o dostupných službách v nové komunitě; doporučení, která jim pomohou orientovat se v neznámém prostředí; informace o vzdělávacím systému v hostitelské zemi a zároveň v případě školního prostředí i nezbytné informace o potřebách uprchlých dětí učitelům, kteří tak získají znalosti a dovednosti potřebné k efektivní práci s nimi. Pedagogická práce s žáky-uprchlíky je pro učitele výzva, protože uprchlíci mají často specifické problémy, například v oblasti duševního zdraví, kterým pedagogové, kteří s nimi pracují, často dostatečně nerozumějí (Knezevic & Olson, 2014).

Povrzanović (1997) se zabývala sociokulturními změnami v procesech etnické a národní socializace chorvatských (a několika bosenských) dětí, které poznamenala válka, jež probíhala v Chorvatsku v letech 1991–1994. Její práce je založena na analýze 232 životopisných esejů, které napsaly 11–14leté děti ze Záhřebu, Vukovaru a několika bosenských měst, dětské uprchlíci z Bosny a Hercegoviny i Chorvatska, kteří žili v exilu v Chorvatsku (Povrzanović, 1997). Mezi jednotlivými zkušenostmi je mnoho podobností, a to napříč dějinnými epochami i věkovými skupinami, přesto je každý příběh uprchlíka jedinečný (Knezevic & Olson, 2014). „Spolu s nejtragičtějsími oběťmi války, mnoha zabitými, zraněnými nebo osiřelými dětmi – se vysídlené děti a děti uprchlíků setkaly s válkou nejděsivějším způsobem,“ píše Povrzanović (1997, s. 86), „tyto děti získaly zralost, která není pro jejich věk obvyklá. Ztratily důvěru v dospělé a nemají jasné představy o tom, jak by chtěly, aby vypadala jejich budoucnost.“ Přestože jsou zkušenosti uprchlíků nepřenosné, nacházíme paralely současné situace s historickými událostmi.

Chiswick a DebBurman (2004) poukazují na to, že věk, ve kterém děti migrují, může ovlivnit úroveň jejich obtíží s adaptací v nové zemi a jejich studijní výsledky. Výzkum ze Skandinávie dále ukazuje, že dětské uprchlíci mohou v budoucnu čelit mnohým výzvám, například i vyšší míře předčasného ukončení vzdělávání (Svendsen et al., 2018). Mezi dětmi nejvíce ohroženými neukončeným vzděláním jsou často teenageři, kteří jako uprchlíci do země přijedou až v pozdějším věku (Lynnebakke & Pastoor, 2020). Zároveň motivace ke vzdělání, která se v průběhu času může měnit, musí být doplněna vhodným podpůrným prostředím (Lynnebakke & Pastoor, 2020). Někteří dětské uprchlíci nemusí škole věnovat tolik pozornosti v prvotním období, kdy není jasné, zda v zemi zůstanou. Jiní mohou naopak do školy

přicházet s optimismem, který se ale později může změnit, když se škola ukáže být obtížnější, než očekávali. Některé studie poukazují na to, že úspěchy ve vzdělávání mohou ovlivnit duševní zdraví a naopak (Mælan et al., 2018). Proto je důležité zaměřit se na oblast duševního zdraví u dětských uprchlíků a jejich interakci se školou.

2 Metodologie

Zachytit dětské válečné trauma není jednoduché. Na tuto obtížnost upozorňovali již před dvaceti lety při práci s dětskými uprchlíky ze zemí bývalé Jugoslávie mnozí autoři. Mimo jiné upozornili na fakt, že neexistuje standardizovaný nástroj pro výzkum a klinické hodnocení válečného traumatu u dětí (Goldin et al., 2003). Proto jsme se rozhodly pro analýzu písemně zaznamenaných svědectví od dětí samých. Písemně zaznamenané příběhy nám dávají možnost nahlédnout do uvažování dětí. Tato metoda autobiografického psaní je na vzestupu u dříve marginalizovaných skupin, například dětí, kterými se výzkum dříve tolik nezabýval (McCooney, 2017). Umožňuje zaznamenat události z jejich pohledu a podat o nich neméně důležitá svědectví. Tato kvalitativní studie vychází z hermeneutického přístupu k naracím dětských uprchlíků z Ukrajiny a opírá se o vyprávění, která byla v písemné podobě zaznamenána dětmi samotnými. Hermeneutický přístup nám umožňuje nahlížet na významy, které byly do textu vloženy dětmi samotnými jakožto aktéry nebo vypravěči daných příběhů (Hájek, 2014).

„V narativním výzkumu obvykle neexistují apriorní předpoklady.“ (Preissová Krejčí, 2013, s. 124). Také náš příběh a jeho specifické směřování (a tedy zaměření celé studie) se vynořoval teprve při čtení shromážděného materiálu. Preissová Krejčí dále uvádí, že při narativní analýze nesmíme považovat realitu za univerzální a neměnnou, ale naopak za neustále konstruovanou a redefinovanou v procesu sociální interakce, rekonstrukce narativního příběhu začíná již jeho spolukonstrukcí autorem analýzy. Pod narativním přístupem mnozí badatelé rozumějí takový přístup, v němž se vzdávají snahy o pravdivý popis reality. Pokud však analytický příběh rekonstruujeme kriticky a nasbíraný materiál podrobujeme systematické analýze, interpretaci i komparaci vyprávění mezi sebou, začleňujeme daný příběh do dějinného vývoje a komparujeme s ověřenými historickými daty, a pomůžeme-li si například i dostatečnou saturací našeho výzkumného souboru, neměli bychom mít z validity výsledků výzkumu obavy. Narativní výzkum je naopak přitažlivý jednak svým zaměřením se na emickou perspektivu – vnitřní svět vypravěče a jeho interakce s okolím (z perspektivy člena komunity, v níž vypravěč žije, ve shodě s hermeneutickým přístupem), jednak na historickou perspektivu – proměnu jedince v různých životních rolích.

Dětští respondenti, kteří byli nuceni opustit své domovy a emigrovat do zahraničí kvůli nebezpečí války, se v době zaznamenání příběhů nacházely v Olomouckém, Středočeském a Karlovarském kraji a v Praze. Byli vybráni na základě příležitostného výběru (Etikan et al., 2016) vzhledem k možnosti přístupu do daných adaptačních nebo volnočasových skupin. Děti dostaly papír s krátkým zadáním, na který měly zaznamenat svůj příběh v ukrajinštině, převážně své vzpomínky na odchod z Ukrajiny a na válku. Toto zadání bylo rovněž převyprávěno jednou z výzkumnic. Vzpomínky dětí byly sesbírány v průběhu měsíců května až července 2022. Mezi specifika práce s dětskými uprchlíky se řadí potřeba citlivosti a možnost pracovat vlastním tempem na zadání. S tím se pojí i rozdílné výstupy u různých věkových kategorií, které budeme diskutovat níže.

Tabulka 1

Rozdělení respondentů

	věk do 11 let včetně	věk od 12 let včetně	věk neuveden
chlapci	13	0	4
dívky	10	10	6

Zdroj: autorky

Pracovaly jsme se 43 zaznamenanými příběhy – naracemi dětí, mládeže a mladých dospělých od 7 do 20 let (více viz tabulka 1). Nejvíce dětí uvedlo věk osm a jedenáct let (shodně šest dětí) a následovaly děti příznávající devět a patnáct let (shodně po čtyřech dětech). U každého z respondentů zveřejňujeme pohlaví (dívka/chlapec) a věk v době zapsání příběhu. Pokud jsme se přesný věk nedozvěděly, zaznamenaly jsme pouze to, zda věkem spadají do 1. nebo 2. stupně ZŠ. Odhad byl učiněn podle přiznaného věku dětí v referenční skupině, s níž výzkumnice pracovala.

Každé z vyprávění, jehož rozsah se značně lišil, jsme přeložily do češtiny s pomocí ukrajinské rodilé mluvčí a následně pracovaly s českým překladem. U rodičů dětí, případně osob, které v danou dobu byly za děti zodpovědné, jsme zajistily souhlas se zpracováním zadaného úkolu dětmi za účelem jeho dalšího využití pro výzkumné účely. Děti byly informovány, že se výzkumu nemusí účastnit a mohou psaní kdykoliv přerušit a že jejich vyprávění může být zveřejněno. Příběhy dětí jsme důsledně anonymizovaly. Zároveň jsme měly kontakt na psychologa, který byl v případě potřeby připraven k intervencí. Ta však nebyla potřeba, protože se jednalo o citlivou metodu, která dětem umožnila zpracovat události podle svých individuálních možností a dále zprostředkovat jen to, na co byly připravené. Významnou roli při sběru příběhů hrály kolegyně z Ukrajiny, které propojily rodiče a učitele dětí

v centrech pomoci uprchlíkům a ukrajinských rodinách i školních kolektivech, kde pomáhaly s jejich adaptací, s akademickým prostředím, jehož jsou součástí. Pomohly tak vytvořit vzájemnou důvěru mezi dětmi a výzkumníky, což je důležité při tomto typu výzkumu (Eide et al., 2020).

Příběhy dětí jsme podrobily narativní analýze (Hájek et al., 2012; Webster & Mertova, 2007) a rekonstruovaly vyprávění dětí dle kategorií zavěšených do kostry analytického příběhu. Zaznamenaná vyprávění a příběhy nabízí způsob, jak odhalit významy přisuzované jednotlivými aktéry a zdůraznit porozumění aspektům příběhů, které se často neobjeví v tradičních způsobech bádání, například v rozhovorech, které jsme u dětí vyhodnotily jako více problematické (Webster & Mertova, 2007).

Souhlasíme s tvrzením, že „existuje poměrně univerzální a velmi efektivní způsob, jak nastartovat analýzu dat, a to skrze otevřené kódování“ (Švaříček et al., 2007, s. 211). V současnosti již pro potřeby kódování a další analýzu kvalitativních dat často slouží stále sofistikovanější počítačové programy, my jsme však volily techniku zpracování nazývanou „papír a tužka“, vše jsme tedy kodovaly ručně. Tak jsme pozorným a opakovaným čtením, otevřeným kódováním a formulací teoretických poznámek na okraj textu přišly k popisu kategorií, kterým předcházelo nové uspořádání kódů podle podobnosti nebo jiné vnější souvislosti do trsů (Švaříček et al., 2007; podobně Emerson et al., 2011).

Na základě popisu kategorií jsme posléze přistoupily umístěním těchto kategorií do kostry příběhu – podle jejich místa, které přidává kontext – ke tvorbě analytického příběhu. Při tvorbě kostry příběhu jsme postupovaly technikou vyložení karet v kombinaci s narativní analýzou dětských příběhů za použití hermeneutické metody, která zahrnovala reflexivitu, dialog a interpretaci dat s využitím pro praxi (Denzin & Lincoln, 2011; Gadamer, 1989). Dále jsme znovu promýšlely analyzovaný materiál a v závěru této studie interpretaci popsaného analytického příběhu doplnily o zkušenosti z předchozích svědectví a studií, které popisované jevy v minulosti vystihovaly, a o diskuzi jejich závěrů.

3 Narativní analýza vyprávění dětských uprchlíků z Ukrajiny

3.1 Okolnosti před odjezdem

Kostra vyprávění analytického příběhu je vystavena z několika kategorií řazených podle časové osy a zároveň podle důležitosti. Tento příběh má svůj začátek a pomyslný konec. Mezi kategorie, které vyplňují osu vyprávění, patří na začátku příběhu „strach“ v mnoha podobách, který vede k opuštění domova a vlasti, tato „změna“ je často spojena s „nuceným rozdělením rodiny“ a „exilem“, následuje „uvědomění“ si nové situace a aspirace v návrat

prezentované kategorií „naděje“. Celý příběh provází emoce, které přispívají k řešení krizové situace i k rozhodnutí rodiny: strach, úzkost, stesk, smutek, vztek, nenávisť aj. Rozhodnutí rodiny si děti racionalizují, ač se proti němu také vymezují. Výchozí změna, jež startuje náš příběh, který uprchlíci vyprávějí, je ztotožněna téměř pravidelně s jasným datem: „přišel ten den – 24. 2., kdy začala ta válka“ (dívka, 10 let). Velmi často je začátek války reflektován i u nejmenších dětí (do 12 let) na přesnou hodinu: „24. 2. 2022 mě ve 4 hodiny ráno vzbudila maminka a řekla, že cosi bouchlo“ (chlapec, 11 let). Starší děti a dospívající popisují i první pocity uvědomění si toho, co nastalo: „24. února kolem šesté hodiny ranní většinu oblastí Ukrajiny, takže i Žitomirsko, napadla ruská armáda raketami“ (dívka, 12 let). „Vzbudila jsem se v 6 hodin ráno za hukotu sirény“ (dívka, 12 let).

Většina dětí, která pro nás sepsala svůj příběh o evakuaci a začátku války na Ukrajině, z Ukrajiny dříve nebo později utekla a domů se do sepsání příběhu nevrátila. Možná právě proto kladou důraz na okolnosti, které je přinutily opustit domov a často i své nejbližší, nebo dokonce přímo rodiče. Shrnutu jedním slovem: byl to strach. Strach je přítomen v několika rovinách, jednak jej pociťují děti samotné: „Slyšela jsem, jak stříleli, bombardovali dům. Moc jsem se bála,“ (dívka, 8 let) nebo: „[. . .] nade mnou proletěl stíhací letoun. Moc jsem se polekal.“ (chlapec, 11 let) Podobně také: „Jako ve strašném snu – panika, strach, neschopnost si připustit realitu.“ (dívka, 11 let).

Také jej pociťují ve vztahu k okolnostem, popisují ho s ohledem na to, co prožily sekundárně: „Bylo mi strašně a byla mi zima. Zakrýval jsem si uši, abych neslyšel sirény a výbuchy.“ (chlapec, 8 let) Podobně: „A potom začali velmi dlouho a nahlas střílet. Vypnuli nám wifi, vodu, elektřinu, plyn. Potom jsem se začal schovávat do sklepa.“ (chlapec, 9 let) Nebo: „A najednou jsem ucítila vibrace. Bylo to opravdu hrozné, ale držela jsem se a snažila se být silná.“ (dívka, 9 let)

Stejně jako mladší děti jsou vyděšené i děti starší dvanácti let: „Celé dny, co jsem strávila v Oděse, byly strašné. Bála jsem se, když lidé venku práskali dveřmi, myslela jsem si, že to jsou výbuchy. V našem městě bylo vše v pořádku, ale i tak to bylo strašné, protože byl bombardovaný Cherson, tak jsme si mysleli, že nás taky budou bombardovat.“ (dívka, 2. stupeň ZŠ) Nezáleží tedy na věku, bojí se všichni. Starší děti svůj strach přiznávají často bez kompromisů: „Byli jsme v neustálém stresu, báli jsme se o vlastní život, o život příbuzných i dalších lidí.“ (dívka, 15 let) Možná, že si více než mladší děti uvědomují ty starší, co vše jim hrozí, nebo si to alespoň více domýšlí: „Ten den jsme se já a moje rodina probudili brzy ráno kvůli strašným výbuchům. Ten strach, který v tu chvíli zaplnil mé srdce, nelze slovy popsat.“ (dívka, 20 let)

Popisy, které můžeme jednoznačně zařadit mezi situace, které jim naháněly hrůzu a kdy se ocitly v ohrožení života: „[. . .] bála jsem se chodit i do spr-

chy“ (dívka, 15 let); „báli jsme se o vlastní život, o život příbuzných i dalších lidí“ (dívka, 15 let). Tyto můžeme ztotožnit s prožitím traumatických situací. Hledáme-li odpověď, zda děti zažily události, které jsou traumatického charakteru, tak již na začátku války se setkaly s pocity strachu (velmi často strachu o život).

Zároveň se nám rozevírají nůžky mezi jeho popisem a prožitkem (v plnosti uvědomění si okolností) u dětí mladších a starších. U starších dětí se pocity strachu často pojí se strachem o druhé, blízké i neznámé, v tomto případě např. obyvatele jejich rodného města nebo Ukrajiny obecně. „Také se velmi moc bojím o přátele a příbuzné, kteří zůstali na Ukrajině. Naštěstí se nenachází v místech, kde se bojuje, ale stejně mám strach.“ (dívka, 19 let) „Vpád ruska [sic] je opravdovou genocidou ukrajinského národa, protože nepřítel nešetří nikoho...“ (dívka, 20 let)²

Strach je také impulsem k odjezdu z domova nebo z Ukrajiny: „25. února jsme odjeli na západní Ukrajinu, protože výbuchy byly slyšet čím dál blíž a kolem nás projíždělo čím dál více vojenské techniky. Tam jsme dlouho nezůstali, protože nad námi proletěla raketa a hrozilo, že přijde útok i ze strany Běloruska.“ (dívka, 12 let) Do ciziny si s sebou přinesly válečné zkušenosti. Ne z bojiště, ale ze zázemí, které podléhalo zkáze: „Za oknem je strašný hluk od turbín tryskáče ničitele, který prolétá nad domem, poté následuje strašná rána od výbuchu, vše se zachvělo: stěny, stropy i já i maminka, jež mne chovala v objetí a zrovna šeptala slova modlitby...“ (chlapec, 10 let) „Jednoho rána, když jsme se všichni probudili kvůli výbuchům v našem městě, jsem spatřil vylekané oči maminky, dříve se nebála.“ (chlapec, 7 let) „[...] každou noc jsme slyšeli střelbu a výbuchy...“ (dívka, 19 let)

3.2 Rozhodování obledně odchodu

Právě strach byl jednoznačně tím, co motivovalo tyto děti a jejich rodiče či blízké k tomu, aby utekli z domova a z Ukrajiny. Toto rozhodnutí je nejčastěji prisuzováno rodičům: „Během několika dnů táta řekl, že musíme ze země odjet.“ (dívka, 11 let) Podobně: „Rychle jim [rodičům] došlo, že bychom měli všichni opustit město.“ (dívka, 12 let) Nebo: „Potom nás maminka během několika minut rychle sbalila, tatínek nás odvedl kamsi na autobus a odjeli jsme do Česka.“ (chlapec, 10 let)

Někdy je impuls, který přesvědčil rodiče dětí, popisován dramaticky, jako v tomto případě: „[...] z běloruské strany přiletěla raketa, která měla směřovat na celý hlavní most přes řeku Už, ale dopadla do vody, díky Bohu. V tu chvíli se maminka rozhodla, že určitě odjedeme.“ (dívka, 2. stupeň ZŠ)

² V mnoha případech bylo Rusko psáno s malým písmenem r – nejde tedy o náhodu.

Nemáme ale důvod zaznamenaným vzpomínkám nevěřit: „A potom znovu nedaleko výbuch, chvění, hukot a za oknem záře z výbuchu. Je to strašné, hrůzostrašné. Rychle se oblékáme (venku je tu noc velký mráz), chopíme se sbalených ruksaků s nejpotřebnějšími věcmi, bereme psa a utíkáme do úkrytu.“ (chlapec, 10 let)

Děti a jejich nejbližší hledají naději v útěku do bezpečí a podnikají neprodleně strastiplnou cestu za hranice země: „Máma se sestrou a tátou se probudili v 5 hodin ráno, já jsem se vzbudila v 9. Sbalili jsme si teplé oblečení a potom jsme vyrazili na hranice.“ (dívka, 10 let) Přestože je cesta plná nepřijemností: „Strýc nás odvezl na lvovské nádraží. Tam bylo velmi, velmi mnoho lidí. Bylo velmi těžké se dostat do vlaku. Odjeli jsme na polsko-ukrajinské hranice. Přechod trval čtyři hodiny, moc mě bolely nohy.“ (chlapec, 8 let) Podobně: „Já, bratr a maminka jsme jeli do Lvova bez lístků. Ve vlaku začala maminka plakat, myslela si, že nás z vlaku vyženou. Ale průvodčí řekl, že skoro všichni ve vlaku jedou bez lístků.“ (chlapec, 9 let) Ostatní zážitky z nádraží jsou velmi podobné: „Nikdy nezapomenu na kyjevské nádraží a náš pokus odjet z města, to bylo strašné.“ (chlapec, 7 let) Emotivně ji popisují starší děti: „Na nádraží kdosi spustil sirénu, všichni lidé začali utíkat. My jsme se sotva vlezli do vlaku, byl plný lidí. Sotva jsme odjeli, začali bombardovat nádraží. Do Lvova jsme jeli 12 hodin. Měli jsme přesednout na vlak Lvov–Užhorod, ale bylo nám řečeno, že nejsou místa. Často se spustila siréna. Bylo tam strašně moc lidí a maminka se několikrát ztratila. Celou noc jsme byli v zimě na nádraží, byla tam tři miminka i malé děti, které opravdu moc plakaly. Ráno jsme sehnali autobus a na hranicích jsme stáli jen tři hodiny.“ (dívka, 2. stupeň ZŠ) Naopak některé starší děti celý proces opuštění domova zaznamenaly až příliš bez emocí: „Jednoho dne nás ve čtyři hodiny ráno vzbudily výbuchy v našem městě. Ještě než se to stalo, tak jsme už měli sbaleno vše potřebné v kufrech, a tak jsme je pouze vzali a opustili náš byt.“ (dívka, 15 let) To však neznamená, že by vnitřně neprožívaly stres.

Jiní se rozhodnou v první fázi svého útěku do bezpečí využít úkrytu, případně příbuzných v bezpečnějších oblastech země: „[...] šli jsme k babičce, protože blízko jejího domu byl protiletectký úkryt v mateřské škole. Následující dny jsme skoro veškerý čas strávili tam. S každým dnem to bylo horší a horší.“ (dívka, 11 let) Cesta do úkrytu byla ale také často nebezpečná: „Běžíme rychle, neohlížíme se za výbuchy, které zní nedaleko od nás. Několik minut a už jsme ve sklepě, kde se také schovávají lidé. Je tam topení a čaj se sušenkami a hračky pro děti...“ (chlapec, 10 let)

Kde ale najít bezpečné místo? Zážitky z krytů a sklepů, kde děti před odchodem z vlasti strávily dny až týdny, jsou tím nejhorším, na co často vzpomínají: „V úkrytu jsem proseděl sedm týdnů. Potom jsem odjel do Zakarpatí.“ (chlapec, 11 let) Podobně: „Byli jsme ve sklepě tři týdny.“ (chlapec,

8 let) Děti často sdílí obavy svých rodičů a také odkládají finální rozhodnutí: „Utíkali jsme k sousedům do sklepa. Mladší sestřička často plakala, slyšel jsem, jak maminka s tatínkem mluví o tom, že bychom měli někam odjet, ale nevěděli jsme kam.“ (chlapec, 10 let)

Někdy se děti a rodiče či blízcí uchýlili do bezpečí opakovaně: „Já s maminkou a babičkou jsme často přebývali v metru, když houkala siréna.“ (chlapec, 8 let) Zvláště pro mladší děti jsou tyto dny nezapomenutelné. Možná proto, že si neuměly představit, proč se vlastně schovávají, hledání úkrytu u mladších dětí není plně propojeno s popisem strachu a uvědoměním si možného nebezpečí: „Nocí hučely sirény a my jsme šli do úkrytu.“ (dívka, 11 let) Podobně: „Šli jsme se podívat, jak to vypadá v metru, bylo tam hodně lidí. Sbalili jsme si věci a šli jsme do tělocvičny, která se nacházela pod zemí. Přijali nás.“ (chlapec, 8 let) Přesto nebo právě proto si pobyt v úkrytu pojí i s pozitivními pocity: Ve sklepě jsme se seznámili se všemi sousedy našeho domu, jsou to dobří lidé.“ (chlapec, 7 let)

Děti starší 12 let popisované období reflektují v širších kontextech a zdá se, že jejich strach byl intenzivnější. Opět hraje roli pravděpodobně míra uvědomění a představitivosti, co se děje a co by se mohlo stát. „Sedm dní jsem se svou rodinou strávila ve sklepních prostorách obytného domu, spali jsme na podlaze. Obzvláště strašné to bylo po západu slunce, protože nejvíce výbuchů bylo právě v noci.“ (dívka, 15 let) Proces hledání bezpečného místa je často zoufale obtížný: „Zpočátku jsme se schovávali ve sklepě, potom jsme odjeli do vesnice, ale i tam nad námi létala vojenská letadla. Nedaleko od nás byly slyšet výbuchy. Tam se odehrávaly zuřivé boje za celistvost Ukrajiny. Ve vesnici jsme si také zařídili sklep, ve kterém jsme připravovali zásoby. Schovávali jsme se tam, když nám bylo hodně zle.“ (dívka, 15 let) Můžeme shrnout, že mladší děti si často uvědomují nepohodlí, které opuštění domova představuje a ztráta domova (hraček, domácích mazlíčků, případně tepla, postele apod.) je pro ně traumatická, ale starší děti pocítují úzkost a strach z budoucnosti, emoce, které jsou spojeny s hledáním bezpečného místa a řešením krizové situace. Děti i dospívající často prožily v úkrytu dlouhé dny i týdny. Toto dlouhodobé vystavení se traumatické válečné zkušenosti nás vede k zamyšlení nad možnými následky.

Zajímaly jsme se o to, zda události, které nám budou děti popisovat, můžeme vyhodnotit jako traumatické. Z výše uvedených svědectví již v této fázi analýzy můžeme vyvodit, že většina námi sesbíraných příběhů popisuje traumatické válečné zkušenosti. Jejich autoři prožívali strach o život svůj i životy svých blízkých, prošli si stresem při přímých válečných událostech, v našem výzkumném vzorku šlo o svědectví z ostřelování jejich měst, vesnic a domů, prožili ztrátu domova, hledání bezpečného úkrytu a přiznávají prožitý strach, úzkost i stres.

3.3 *Emigrace a vyrovnávání se s ní*

Nakonec ale všechny děti byly nuceny opustit svůj domov i svou vlast. Mnohé se snaží nastalé situaci porozumět i s odstupem času: „Když jsme jeli do Česka my, nebyla jsem schopna pochopit, že se EVAKUUJI. Pro mě toto slovo mělo vždy spojitost s jakýmsi hrůzami z legend nebo filmů, a najednou jsem se v tom filmu sama ocitla.“ (dívka, 11 let)

Část z nich tuto zkušenost neuměla a neumí racionálně zpracovat a své překvapení z nové situace popisují až zpětně: „Nerozumím tomu, proč je válka, protože válka je smrt, žal a záhuba,“ (chlapec, 8 let) „[...] ale moc jsem se nepolekal, protože jsem nerozuměl tomu, co se děje.“ (chlapec, 11 let) Uvědomění situace a nové role přichází postupně: „Tenkrát se mi svět obrátil vzhůru nohama.“ (dívka, 11 let) Prožitek této změny se snaží popsat: „Všechno bylo fajn, ale ten den (24. 2.) všechno zepsul, vše začalo být děsivé.“ (dívka, 10 let) Starší děti pak svoji zkušenost popisují i s historickým kontextem: „Ve svých 13 letech jsem si nemyslela, že může být ještě něco horšího než smrtelný koronavirus, ale po 24. únoru se vše změnilo. V mé rodné zemi začala válka.“ (dívka, 13 let) Ve výpovědích dětí se často objevovalo vědomí neodvratné změny života: „Válka zásadně změnila můj život a urychlila mé dospívání.“ (dívka, 19 let)

Jedenáctiletá dívka popsala pocity, které v průběhu této nezvratné životní etapy prožívá, takto: „Válka, to je slovo o pouhých pěti písmenech. Ale kolik asociací v nás probouzí! Bolest, hrdinství, vlastenectví, touha po blízkých lidech, nenávisť a láska.“ (dívka, 11 let) Starší děti reflektují svou novou roli válečného uprchlíka emotivně: „Válka... Kolik bolesti, strasti, samoty a smrti v sobě nese toto slovo. Je to pro národ nejtěžší zkouška. A nejzranitelnějšími a nejohroženějšími jsme v této době my, děti. Naše dětství plyne, nic nejde vrátit, a je v něm pro změnu bolest, strádání, ztráta příbuzných a blízkých.“ (dívka, 18 let) Nicméně v jejich výpovědích je patrný odstup: „Přestože se stále strachuji o svou rodinu, která zůstala na Ukrajině, sem tam už prosvítají šťastné momenty. Život musí jít dál, jako by těch těžkostí ani nebylo.“ (dívka, 19 let)

Mnoho z dětí, a to i starších, prožívá své válečné zkušenosti stále znovu i v bezpečí exilu: „I když jsme v Česku už tři měsíce, stále se lekáme jakéhokoliv hlasitého zvuku a letadel nad námi“ (dívka, 15 let); „Na začátku války jsme s tatínkem bydleli ve Vasylkově, v Kyjevské oblasti. Odtud jsme mohli odjet až týden po vypuknutí války. Během toho týdne jsme každou noc slyšeli střelbu a výbuchy, skrývali se v úkrytech, stáli frontu na jídlo a léky.“ (dívka, 19 let)

Zkušenosti, které děti prožívaly, například každodenní večerní „přelety raket se strašným rachotem“ (dívka, 15 let), jim postačovaly k tomu, aby pocítily nenávisť, o níž zvláště mladší děti do dvanácti let píšou zcela otevřeně: „Nenávidím Putina“ (dívka, 11 let); „Nenávidím Putina – zabíjí lidi“ (chlapec,

8 let); nebo „Nenávidím válku! Je krutá. To se nemělo stát.“ (chlapec, 10 let). Děti popisovaly i ztráty blízkých: „Za týden (po odjezdu z Ukrajiny) jsem se dozvěděla, že je můj tatínek na nebesích.“ (dívka, 11 let) Ztráty často přispěly k porozumění, co se děje: „Ukrajinská armáda úspěšně odrážela nepřátelské rakety, ale některé z nich se přece jen dostaly do domu mého spolužáka. V tu chvíli jsem pochopila, že je válka strašná věc, která způsobuje hodně žalu a nese s sebou smrt...“ (dívka, 15 let)

Přijetí statusu uprchlíka není bezproblémové. V této fázi analýzy, kdy uprchlíci ospravedlňují rozhodnutí pro odchod do exilu (které za ně ve většině učinili jejich rodiče), přicházejí negativní emoce, jež zastupují ztráty na životech, zdraví i majetku. Válka zapříčinila rozdělení jejich rodin, zvláště pak separaci dětí od rodičů nebo od jednoho z rodičů. Přesídlení je dalším zdrojem traumatických prožitků. Exil je racionální volbou menšího zla, kterou starší děti přijímají za svou. Tato životní změna je ale často mladšími dětmi vnímána naopak jako vnucená a děti se s ní neumí ztotožnit. Když jsme se ptali, co děti a mladí lidé v exilu zažívají a zažili před emigrací a v jejím průběhu, zjistily jsme, že mnozí z nich byli vystaveni celé řadě traumatických zkušeností. Ty v nich otevřely negativní emoce od žalu a smutku z odloučení (případně ztráty blízkých osob), až po nenávist k těm, kteří jsou za jejich utrpení zodpovědní.

3.4 *Sdílená kulturní identita a vzpomínky na domov*

Zkušenosti, které v dětech – často poprvé v životě – vyvolaly silné vlastenecké pocity, jsou spojovány s vírou v sílu ukrajinské obrany: „Ukrajinská armáda nás každý den mužnou silou ochraňuje, a díky tomu se hodně Ukrajinců může každé ráno probudit, jsou živí. Jsem moc vděčná svým zachráncům za svůj život a jsem si poměrně jista, že Ukrajina určitě vyhraje tuto krvavou, strašnou válku!“ (dívka, 20 let) Mladší děti se vyjadřují jednodušeji, přiměřeně mladšímu věku: „Věřím našim ochráncům z ukrajinské armády.“ (chlapec, 10 let)

Všichni malí i dospívající uprchlíci považují Ukrajinu za svou vlast a za svůj domov: „Mám Ukrajinu moc ráda“ (dívka, 8 let) a místo, kam se chtějí vrátit: „Doufám, že se vrátím do rodného města, školy, ke svým kamarádům, až zvítězíme.“ (chlapec, 7 let) Přes dočasné i trvalé ztráty blízkých a domova se ve vyprávění dětí objevují i pozitivní výhledy do budoucnosti, které upevňují jejich blízcí, v něž mají důvěru: „Maminka říká, že když nám [Bůh] dal možnost odjet do klidu, má s námi ještě plány, takže můžeme, musíme potom tento svět udělat lepším.“ (chlapec, 10 let)

Častý je v exilu stesk a vzpomínání: „Nejhorší na tom příběhu je to, že válka rozdělila mě a tatínka... ale my to přežijeme“ (dívka, 11 let; „Je mi moc smutno po našem domě, po mém pokojíčku, kde jsem žil. Mám hodně druhů lega. Moc rád si s ním hraju.“ (chlapec, 8 let) Ale také si uvědomují, proč museli domovy opustit: „Doma nikdo nezůstal, ani náš dům. Přejí vám vše

dobré.“ (chlapec, 7 let) Velmi často se vzpomínky na domov prolínají s jakousi rezistencí vůči dočasnému domovu a svému postavení v zemi, do které emigrovali: „Přijeli jsme do Česka, ale nechtěl jsem tu být, učit se cizí jazyk, chci být doma na Ukrajině“ (chlapec, 8 let); „O Česku řeknu jediné: je to tu dobré, ale to je jedno, protože je mi smutno po Ukrajině“ (dívka, 11 let); nebo „Ničeho se nebojím, ale chci už domů.“ (chlapec, 8 let) Někdy své pocity odůvodňují: „Nechtěla jsem odjet za hranice, protože jsem měla na Ukrajině své kamarády, příbuzné, oblečení, hračky – to vše je můj domov“ (dívka, 10 let) a popisují ztráty nejen na životech či majetku: „Tato válka mě oddělila od mého táty a mého města. Sebrala mi spolužáky a první třídu.“ (chlapec, 7 let) Uvědomují si, že v exilu zůstávají, protože se domů vrátit nemohou: „[...] není známo, kdy se vrátíme domů, protože rakety na Žitomirsko stále útočí...“ (dívka, 12 let). Přetrvává v nich naděje, že velmi brzy pojedou domů.

Dospívající se shodují, že „Ukrajina určitě vyhraje tuto krvavou, strašnou válku“ (dívka, 20 let). Udržují si naději, že „v nejbližší době válka skončí a vše bude dobré, jako dříve. Ukrajina bude silný a velký stát“ (dívka, 15 let). Věří, že „vše skončí vítězstvím celé Ukrajiny. A budeme se mít ještě lépe než před tím. Všechno bude Ukrajina.“ (dívka, 18 let)

Dalším významným pocitem, který se ve vyprávění dětí, a to bez ohledu na jejich věk, objevuje, je vděk. Vyjadřují jej také uvědoměním, že jsou v bezpečí: „Teď jsem šťastná v Česku. Jsem živá, sytá, zdravá, oblečená a tak dále“ (dívka, 9 let) nebo „Kvůli vlastnímu bezpečí jsme já a můj bratr spolu s nejbližšími příbuznými začali bydlet v Praze. Líbilo se mi, jak se k nám chovali ukrajinští, polští a čeští dobrovolníci. [...] Během tří měsíců pobytu v Česku jsem potkala mnoho přátelských a srdečných lidí. Děkuji všem, kteří nejsou lhostejní.“ (dívka, 13 let) Některé děti kladou pobyt u nás do protikladu s předcházející válečnou zkušeností: „V Olomouci se mi líbí, protože je tu čisto, prostě je to EU. A hlavně tu není válka!!!“ (chlapec, 9 let) nebo „Teď mám v Česku hodně kamarádů a dobrého učitele. A žádná válka!“ (chlapec, 9 let) případně emotivněji „Když jsem přijela do Česka, byla jsem v šoku – vše bylo tak krásné.“ (dívka, 10 let) Pozitivní zkušenost formuje i úspěch ve škole a snaha o „normální“ život: „Teď se učím v adaptační skupině, kde nás učí česky. Moc se mi v té skupině líbí.“ (dívka, 12 let)

3.5 Shrnutí výzkumné části

Proces migrace a následná adaptace na pobyt v exilu u všech dětí i dospívajících vyvolala stesk po ztraceném domově a soudržnost s těmi, kteří jim zůstali nablízku. Uprchlíci prožívají nejen negativní emoce, ale také spojení s rodinou (i s nepřítomnými členy rodiny), vlastí, komunitou a pozitivně hodnotí pomoc cizích lidí, jsou vděční za bezpečí a život v míru. Ptaly jsme se, s jakou životní zkušeností vstoupily ukrajinské děti v září 2022 do pro-

storu české školy. Ony samy referovaly o řadě emocí, které dříve neznaly nebo jim nevěnovaly pozornost pro jejich samozřejmost, a to od těch velmi negativních, jako je nenávisť a strach, až po pocity rychlého dospění, převzetí odpovědnosti či uvědomění si své národní příslušnosti v novém prostoru. Toto uvědomění své jinakosti ale bylo spojené i s láskou k blízkým lidem a k domovu.

Odpověď na otázku, zda se liší vnímání konfliktu mezi mladšími dětmi a dospívajícími, není tak jednoznačná. Objevila se svědectví, z nichž lze vyvodit, že s vyšším věkem je uvědomění si následků událostí širší: mladší děti často lpí více na svém osobním pohodlí a prožitcích, zatímco starší děti s rozvinutějším sociálním cítěním myslí na vojáky bránící jejich zem a její obyvatele, kteří neodjeli. Všechny uprchlíky spojuje víra v návrat domů a všech se týkají prožitky válečných událostí, kterým byli vystaveni: především strach o život, strach o blízké, strach z nevratné ztráty (blízkých, domácích mazlíčků, domova apod.) či úzkosti a paniky, které zažívali při ostřelování. Děti i dospívající se vyrovnávají s osobními ztrátami, odloučením od rodin nebo rodinných příslušníků a s narušením nebo redukcí sociálních vazeb. Tyto popisované prožitky byly pro obě věkové kategorie traumatické.

Příběhy, které jsme výše analyzovaly a v nichž jsme popsaly kategorie a zaznamenané jevy s pomocí hermeneutického přístupu k analýze textu interpretovaly, jsou odpověďmi na námi položené výzkumné otázky. Přiblížily jsme, s využitím emického přístupu k interpretaci vyprávění, jakým způsobem dětští uprchlíci a mladé osoby nahlíží na zkušenost s válkou a exilem, a tam, kde to bylo možné, jsme popsaly rozdílné vnímání konfliktu a exilu mezi mladšími a staršími dětmi (včetně mladých osob do dvaceti let věku).

Mezi zásadní omezení studie patří období, kdy ke sběru dat došlo. Děti sepsaly své příběhy v průběhu prvních 3–4 měsíců od vypuknutí války na Ukrajině, tedy v prvních týdnech, maximálně měsících své emigrace do Česka, nemůžeme proto jít za hranici jejich vyprávění (vyprávění navíc byla často krátká). Identifikovaly jsme u dětí psychické obtíže jako symptomy smutku a přítomnost prožitého traumatu, nejedná se však o exaktní studii, která by je dále kategorizovala. Stejně tak pokládáme za omezující to, kdo příběh vypráví, neboť nemáme porovnání vyprávění uprchlíků-děti s vyprávěním a vzpomínkami uprchlíků-dospělých, totiž jejich blízkých, rodinných příslušníků apod. A konečně nevíme, jak se tyto děti chovají ve škole, protože jsme nevedly rozhovory s jejich učiteli (vychovateli). Právě prostřednictvím svědectví pedagogů a rodičů (příbuzných nebo osob za děti odpovědných) bychom mohly vyhodnotit, do jaké míry se tyto děti integrují v české škole a zda jejich válečné zkušenosti a uvědomění si národní identity tento proces ovlivňují. Tyto otázky jsou otevřeny pro další výzkumná šetření.

4 Diskuze

Stejně jako v jiných válkách se na Ukrajině traumatické zážitky nevyhýbají ženám, dětem a seniorům, tedy zranitelným skupinám obyvatel. Svědectví z války v bývalé Jugoslávii v 90. letech 20. století dokumentují, že tato válka nejvíce postihovala právě ženy, děti a seniory (Knezevic & Olson, 2014). „Tisíce lidí trpěly válečnými traumaty, pronásledováním, mučením, náhlým a někdy opakovaným vysídlením, fyzickým násilím vůči sobě nebo své rodině, znásilněním a dalšími formami sexuálního násilí. V důsledku těchto válečných zkušeností uprchlíci z bývalé Jugoslávie trpěli ve velké míře příznaky deprese, posttraumatické stresové poruchy a dalšími psychickými obtížemi souvisejícími s prožitými traumaty.“ (Knezevic & Olson, 2014, s. 321–322) Domníváme se, že uprchlíci z válečného konfliktu na Ukrajině se setkali s podobnými zkušenostmi a obdobným utrpením.

Výsledky našeho výzkumu jsou ve shodě s předchozími šetřeními, která v uplynulých desetiletích realizovali výzkumníci například u uprchlíků z bývalé Jugoslávie. Život uprchlíků je ovlivněn stresovými faktory, které zažili během války a které shrnuje termín válečné trauma, a stresovými podněty z procesu migrace a přesídlení (Knezevic & Olson, 2014).

Srovnáme-li závěry studie Papageorgiou et al. (2000) o válečném traumatu a psychopatologii u dětí bosenských uprchlíků ve věku 8–13 let, pak mezi popsané traumatické zážitky patří nejčastěji (pořadí podle četnosti výskytu): nucený odchod z vesnice nebo města, odloučení od rodiny během války, pobyt ve sklepě kvůli ostřelování, zažil/a ostřelování z bezprostřední blízkosti. Všechny tyto traumatické události popsaly výše i děti a dospívající z našeho výběrového souboru. Studie Papageorgiou et al. zvláště upozorňuje na kumulaci traumatu u dětí v souvislosti s přesunem rodiny, narušením rodiny či odloučením od rodiny. Zranitelnost těchto dětí ústila v následné emoční problémy, jako jsou deprese, úzkost a posttraumatická stresová porucha v bezpečí azylu. Studie upozorňuje na zásadní význam zapojení učitelů ze stejného etnického a kulturního prostředí jako jsou děti. Důležitými faktory intervence zmírňující následky válečných traumat jsou dále kulturní, náboženské, jazykové a klimatické podobnosti nebo naopak bariéry v přijímající zemi či komunitě (Papageorgiou et al., 2000).

Zachycení dětského válečného traumatu se stalo také cílem studie Goldina et al. (2003), která čerpá z vyprávění bosenských dětí a dospívajících uprchlíků. Také tyto děti byly vystaveny válečným situacím, jako byl boj, úmrtí blízké osoby, blízkost smrti, nedostatek jídla a vody, absence přístřeší a odloučení od rodinných příslušníků. Tato studie přichází s rozdílnou referencí ze strany dětí a dospívajících: „děti na základní škole poskytl méně podrobnou výpověď o válečných událostech, které zažily“ (Goldin et al.,

2003, s. 188). Autoři to vysvětlují tím, že schopnost zapamatovat si informace se s věkem postupně zvyšuje, s čímž jsou v souladu svědectví mladších dětí, která obsahují méně detailů, a jazyk mladších dětí, který není natolik abstraktní a bohatý, aby mohly popsat události jako děti dospívající. Částečně se tento závěr potvrdil ve vyprávěních dětí z našeho výběrového souboru.

Válečné zkušenosti dětských uprchlíků obnášejí prožití nových emocí, jako je strach a úzkost (situace, které naháněly hrůzu, strach z neznámého), traumatické zážitky (nálety, výbuchy, zničená města i vlastní domy, ostřelování), prožitky ztráty (rodiče, blízké osoby, spolužáka, domova, domácích mazlíčků) či uvědomění si nastalé životní situace a postupné vyrovnávání se s odchodem do exilu (nucené rozdělení rodiny, destrukce sociálních sítí, např. ve škole, aj.) Příběhy dětských uprchlíků obsahují zárodky prvních zkušeností po emigraci (kulturní změna, pomoc od cizích lidí, cizí jazyk). Všechny tyto fáze vyrovnávání se s novou rolí uprchlíka nalezneme i v dřívějších svědectvích, zkušenosti před a po emigraci mají paralelní charakter. Uprchlíci se vždy musejí vyrovnávat s traumatickou válečnou minulostí a s problémy při přizpůsobování se životu v nové zemi (Knezevic & Olson, 2014). Utváření pozitivní kulturní identity, coby mechanismu vyrovnávání se se ztrátami, které prožily, bylo pro mnoho dětských uprchlíků významné. Děti vnímaly propojení s ostatními Ukrajinci, a to jak „doma“, tak v exilu, společně doufaly ve vítězství. Podpora pozitivního vnímání vlastní kulturní a etnické identity může pomoci i v případech diskriminace ze strany nového kolektivu nebo depresivních symptomů (Dryden-Peterson, 2015).

Ve vyprávění uprchlých dětí, především u starších a dospívajících, již nyní nalezneme tendenci nekriticky vypovídat o životě před válkou jako o dobrém životě, který válka přerušila. Nalézáme počátky konstrukce „imaginární vlasti“ – domova, jak o něm vypovídají svědectví např. dětských uprchlíků z občanské války v Řecku v polovině 20. století. Danforth (2003, s. 201) uvádí:

Vyprávění dětských uprchlíků z občanské války v Řecku ukazují, že domov není jediné, stálé místo a že místo, které kdysi domovem bylo, jím může přestat být, když ho poblí válnka. Význam „domova“ a vztah mezi identitou a místem jsou ústředními tématy životních příběhů makedonských dětských uprchlíků, z nich většina zůstala ve východní Evropě, usadila se v Makedonské republice nebo emigrovala do Austrálie či Kanady. Tito uprchlíci cítí silnou makedonskou národní identitu, založenou na silných citových vazbách, které je poutají k jejich vlasti, Makedonii, jejich vesnicím v severním Řecku, které mnozí od roku 1948 neviděli a už nikdy neuvidí.

Také v životopisných esejích vysídlených dětí a dětí uprchlíků z občanské války v Jugoslávii je popisován ostrý časový rozdíl mezi dobou míru a dobou války a exilu. „Ve většině případů jsou tyto popisy idealizovanými obrazy krásného života v jejich rodných městech a vesnicích, s jejich rodinami, přáteli

teli a domácími zvířaty, ve velkých domech a krásné přírodě. Idealizovaný obraz domova funguje především jako kontrast *ke válečným událostem a životu v exilu* [...]“ (Povrzanović, 1997, s. 88) I příběhy ukrajinských dětí v exilu často vedou k idealizaci vlasti a domova. V mnoha příbězích zazněla slova naděje v návrat domů. Tato naděje však byla podmíněna ukončením konfliktu a bezpečným návratem. Jak bylo prokázáno některými studiemi, delší doba pobytu v cílové zemi také vede k menší pravděpodobnosti návratu (De Haas & Fokkema, 2011).

Psychologická podpora obětí války, včetně dětských uprchlíků, je omezená nebo neexistuje vůbec. Často dochází k tomu, že je vnímána jako něco nepotřebného. Proto, podobně jako naši předchůdci (Knezevic & Olson, 2014), považujeme za důležité zaznamenat, shromažďovat a analyzovat příběhy z procesu vysídlení a emigrace od samotných uprchlíků, včetně dětí. Hlasy uprchlíků při řešení sociálních problémů spojených s jejich emigrací včetně adaptace dětí v novém školním kolektivu často chybí, přičemž porozumět jejich příběhům, událostem, které prožili, rozsáhlé míře stresu, kterým si prošli a prochází, výzvám a zkušenostem, kterým čelili a čelí, může být prvním krokem k omezení jejich dalších negativních zkušeností a zmírnění negativních následků emigrace. Významným přidruženým cílem této studie je dosáhnout lepšího porozumění zkušenostem, postojům, vnímání a potřebám dětských uprchlíků a nabídnout pedagogickým pracovníkům a poradcům kontext pro vyšší vnímavost poststresových symptomů u dětí, které uprchly před válkou.

Bylo zjištěno, že školy jsou ideálním prostředím pro poskytování intervencí k řešení psychosociálních potřeb dětských uprchlíků (Murray, 2019). Proto je důležité, aby pedagogové porozuměli jejich komplexním potřebám. V případě, že není možné se s dětmi domluvit prostřednictvím sdíleného jazyka, odborná literatura doporučuje zapojení aktivit prostřednictvím hudby nebo umění, které mohou podpořit vyrovnání se s traumatem. Ideální je ovšem zapojení asistentů pedagogů/tlumočnicků, kteří mohou pomoci překlenout komunikační bariéru (Szente et al., 2006).

Trickett a Birman (2005) uvádějí, že jazyk, chování a identita jsou kritickými doménami ve školním životě adolescentů, kteří do třídy přicházejí z jiných kultur. Dále uvádějí, že programy určené k usnadnění psychologické adaptace žáka-uprchlíka ve škole by měly zahrnovat podporu pro orientaci rodičů a dospívající mládeže. Důležitou úlohu hraje také celková inkluzivita prostředí a nediskriminace. Metzner et al. (2022) s oporou o mnohé studie naznačují, že prožitá diskriminace je negativním prediktorem výsledků souvisejících s (duševním) zdravím dětí a dospívajících. Přesto však nenašli jasnou souvislost mezi diskriminací a školními výsledky. Metzner et al. (2022) dále uvádějí, že behaviorální akulturace interaguje složitým způsobem s vrstevnickými kontexty a přináší různé výsledky v různých situacích.

V minulosti se ukázalo, že přítomnost pedagogů nebo vychovatelů ze sociokulturního prostředí dětí-uprchlíků může být přínosná právě z toho důvodu, že sníží negativní dopady odříznutí od původní kultury dětí. Jejich zapojením do pedagogického procesu je možné zmírnit jazykové bariéry a neprohlubovat prožívané trauma. V případě, že toto zapojení není reálné, existují také strategie pro pedagogy, jak se s nastalou situací ve třídě vypořádat. Doporučujeme za účelem prohloubení jejich kulturní senzibility, aby pedagogové zvyšovali své kulturní znalosti o výchozí zemi migrantů, o zkušenostech uprchlíků a zintenzivnili interkulturní komunikaci s nimi. Adaptační a integrační programy pro děti-uprchlíky by měly brát v potaz osobní historie dětí a měly by citlivě pracovat s tématy válečného konfliktu a emigrace. Nemělo by docházet k segregaci dětských uprchlíků mimo hlavní vzdělávací proud a mělo by jim být umožněno inkluzivní vzdělávání ve všech stupních.

V případě podpory překonání či vyrovnání se s traumatem by učitelé a další pedagogičtí pracovníci ve školách měli vědět, jak s uprchlíky, kteří prožili válečné trauma, pracovat tak, aby jim poskytli nezbytnou a kulturně citlivou intervenci a usnadnili přechod do nové společnosti i životní role. „K řešení prožitých ztrát a zlepšení duševního zdraví uprchlíků v novém prostředí lze využít intervence, jako je nalezení smyslu, naplnění a účelu.“ (Knezevic & Olson, 2014, s. 328) Navrhuje se, aby se při intervencích učitelé nevyhýbali tématům fyzických, psychických a emočních ztrát, ale aby je s žáky řešili empaticky. Je vhodné pracovat s dvojjazyčnými materiály, osvětově působit v třídním kolektivu, organizovat pro dětské uprchlíky dobrovolné programy v jejich komunitách a podporovat je v objevování vnitřní síly a vynalézavosti, o kterých dosud nevěděli, že je mají. Učitelé a pedagogičtí pracovníci by měli uprchlým dětem při zvládání krizové situace ukazovat jejich silné stránky, posilovat v nich pocit normalnosti v současném životě, přijmout jejich naděje a poskytnout jim pocit bezpečí, ukázat jim, že mohou žít produktivní a naplněný život i v roli válečného uprchlíka. Jen takové nové prostředí umožní uprchlíkům žít život beze strachu, úzkosti a posttraumatického stresu (Knezevic & Olson, 2014).

Závěr

Cílem této studie bylo popsat a analyzovat válečné příběhy – zachycené prožitky dětských uprchlíků z Ukrajiny, a tak přiblížit jejich zážitky tomu, kdo je v současnosti s těmito dětmi v kontaktu a snaží se porozumět jejich emocím a chování, tedy např. učitelům, vychovatelům, nebo dalším pedagogickým pracovníkům. Celkem bylo analyzováno 43 vyprávění dětí a dospívajících mladých lidí ve věku 7 až 20 let. Na začátku studie jsme si položily řadu vý-

zkumných otázek, které limitovaly také dílčí cíle našeho výzkumného šetření. Primárně jsme se zaměřily na to, co děti a dospívající uprchlíci zažili před emigrací i v jejím průběhu a s jakými zkušenostmi přicházejí do emigrace a do prostoru české školy. Hledaly jsme odpovědi na to, zda válečné prožitky dětí a dospívajících mají charakter traumatických zážitků.

Díky otevřenosti dětí v jimi zapsaných příbězích jsme jednoznačně identifikovaly, že mnohé z nich si prošly událostmi, které zcela změnily jejich životy a jež můžeme podle dřívějších studií o válečných uprchlících označit za traumatické. Děti a dospívající již na počátku války zažili různé formy strachu, úzkosti a paniky. Často byli vystavováni strachu o svůj život nebo trpěli dalšími válečnými zkušenostmi, jako je dlouhé skrývání se, ztráta domova, ztráta blízkých osob, nucené rozdělení rodiny aj. Všechny tyto události můžeme ztotožnit s traumatickými zážitky.

Zajímalo nás, zda se vnímání válečných událostí a životní změny (např. emigrace) liší u mladších dětí do 11 let a dětí dospívajících do 20 let věku. Zjistily jsme, podobně jako badatelé před námi, že u starších dětí se prožívané události pojí častěji s uvědoměním ohrožení členů rodiny, krajanů a rodné země samotné, zatímco mladší děti inklinovaly k popisu vlastního nepohodlí nebo osobních ztrát, které pro ně byly nejvíce těžké. Odpovídá to rozvoji altruistického myšlení ve vyšším věku a rozvoji kognitivních schopností, které u starších, dospívajících dětí vedly k vyšší představitosti, a tedy i složitějšímu přijímání emocí a různorodým obavám a podnětům vyvolávajícím strach. Děti starší dvanácti let reflektují popisované události v širších kontextech a jejich emoce se jeví jako intenzivnější. Narace mladších a starších dětí-uprchlíků se lišily především v tom, že starší děti a mladí dospělí si uvědomovali mnohem širší aspekty a důsledky jejich zkušenosti. Jistá „naivita“ mladších dětí, která byla způsobena mimo jiné nevědomostí válečné reality a jejich časových aspektů, mohla fungovat jako ochranný mechanismus.

Očekávaly jsme, že se setkáme s projevy rozvoje symptomů posttraumatické stresové poruchy, avšak v našich příbězích nešly použitou metodologií identifikovat – naopak psychickou nepohodu, smutek a stesk po domově a blízkých jsme u obou věkových skupin určily jednoznačně. Také přijetí statusu uprchlíka neprobíhalo u dětí bezproblémově, mnohé z nich tuto životní změnu odmítaly nebo se s ní neuměly ztotožnit. Výsledky našeho výzkumu jsou ve shodě s předchozími šetřeními, které v uplynulých desetiletích realizovali výzkumníci například u uprchlíků z bývalé Jugoslávie. Život uprchlíků je jednoznačně ovlivněn stresovými faktory – které zažili během války a které lze shrnout termínem válečné trauma – a stresovými podněty z procesu migrace a přesídlení (Knezevic & Olson, 2014; Papageorgiou et al., 2000).

Děti si uvědomují závažnost situace, prožití konfliktu u nich může vyústit v trauma, které se často projeví až v bezpečném prostředí a s časovým odstupem. Trauma samo o sobě probouzí protichůdné impulsy, a to jak k vyprávění, tak k mlčení (Goldin et al., 2003). Do našeho výzkumného vzorku jsme děti, které o svých prožitcích nechtěly psát, nezapočítaly. Přestože se zkušenosti dětských uprchlíků významně liší, existují i společné aspekty, které vedou ke zpracování této zkušenosti. Téměř univerzálně docházelo u dětí i dospívajících k idealizaci opuštěného domova a Ukrajiny, což může být něco, co dětským uprchlíkům pomáhalo vyrovnat se s nastalou situací. Docházelo k vytváření pozitivní kulturní identity mezi dětskými uprchlíky, která tzv. dávala smysl jejich osobní zkušenosti.

Všechny děti i dospívající si své zkušenosti přinesly do svého exilu v České republice. Nyní je na učitelích a pedagogických pracovnících, aby s těmito zkušenostmi začali pracovat a vnímali děti v jejich individualitě. Náš příspěvek chce podnítit zamyšlení nad možnostmi zdárné integrace ukrajinských dětí a dospívajících do českých škol.

Poděkování

Velké díky patří prof. Ludmile Číževské, PhD., za pomoc se sběrem příběhů a Mgr. et Mgr. Jasně Mičianové za překladatelské služby. Stejně tak jsme zavázány ukrajinským dětem a jejich zákonným zástupcům, kteří nám dali svolení k publikování jejich příběhů. V neposlední řadě patří poděkování dvěma anonymním recenzentům, kteří nám pomohli se zkvalitněním tohoto textu.

Literatura

- Danforth, L. M. (2003). "We crossed a lot of borders": Refugee children of the Greek Civil War. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 12(2), 169–209. <https://doi.org/10.3138/diaspora.12.2.169>
- De Haas, H., & Fokkema, T. (2011). The effects of integration and transnational ties on international return migration intentions. *Demographic Research*, 25(24), 755–782. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2011.25.24>
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Eds.). (2011). *The Sage handbook of qualitative research*. Sage.
- de Wal Pastoor, L. (2016). Rethinking refugee education: Principles, policies and practice from a European perspective. *Annual Review of Comparative and International Education* 2016, 30, 107–116. <https://doi.org/10.1108/S1479-367920160000030009>
- Dryden-Peterson, S. (2015). *The educational experiences of refugee children in countries of first asylum*. British Columbia Teachers' Federation.
- Eide, K., Lidén, H., Haugland, B., Fladstad, T., & Hauge, H. A. (2020). Trajectories of ambivalence and trust: Experiences of unaccompanied refugee minors resettling in Norway. *European Journal of Social Work*, 23(4), 554–565. <https://doi.org/10.1080/13691457.2018.1504752>

- Emerson, R. M., Fretz, R. I., & Shaw, L. L. (2011). *Writing ethnographic fieldnotes*. University of Chicago Press.
- Etikan, I., Musa, S. A., & Alkassim, R. S. (2016). Comparison of convenience sampling and purposive sampling. *American Journal of Theoretical and Applied Statistics*, 5(1), 1–4. <https://doi.org/10.11648/j.ajtas.2016050111>
- Gadamer, H. G. (1989). *Truth and method*. Continuum.
- Goldin, S., Levin, L., Persson, L. Å., & Häggglöf, B. (2003). Child war trauma: A comparison of clinician, parent and child assessments. *Nordic Journal of Psychiatry*, 57(3), 173–183. <https://doi.org/10.1080/08039480310001319>
- Hájek, M., Havlík, M., & Nekvapil, J. (2012). Narativní analýza v sociologickém výzkumu: přístupy a jednotící rámeček. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 48(2), 199–223. <https://doi.org/10.13060/00380288.2012.48.2.01>
- Hájek, M. (2014). *Čtenář a stroj. Vybrané metody sociálněvědní analýzy textu*. SLON.
- Hurlock, E. B. (1974). *Personality development*. McGraw-Hill.
- Chiswick, B. R., & DebBurman, N. (2004). Educational attainment: Analysis by immigrant generation. *Economics of Education Review*, 23(4), 361–379. <https://doi.org/10.1016/j.econedurev.2003.09.002>
- Knezevic, B., & Olson, S. (2014). Counseling people displaced by war: Experiences of refugees from the former Yugoslavia. *The Professional Counselor*, 4(4), 316–331. <https://doi.org/10.15241/bkk.4.4.316>
- Lynnebakke, B., & Pastoor, L. D. W. (2020). “It’s very hard, but I’ll manage.” Educational aspirations and educational resilience among recently resettled young refugees in Norwegian upper secondary schools. *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being*, 15(2). <https://doi.org/10.1080/17482631.2020.1785694>
- Macek, P. (2003). *Adolescence*. Portál.
- Mælan, E. N., Tjomsland, H. E., Baklien, B., Samdal, O., & Thurston, M. (2018). Supporting pupils’ mental health through everyday practices: A qualitative study of teachers and head teachers. *Pastoral Care in Education*, 36(1), 16–28. <https://doi.org/10.1080/02643944.2017.1422005>
- McCooey, D. (2017). The limits of life writing. *Life Writing*, 14(3), 277–280. <https://doi.org/10.1080/14484528.2017.1338910>
- Metzner, F., Adedeji, A., Wichmann, M. L. Y., Zaheer, Z., Schneider, L., Schlachzig, L., Richters, J., Heumann, S., & Mays, D. (2022). Experiences of discrimination and everyday racism among children and adolescents with an immigrant background – Results of a systematic literature review on the impact of discrimination on the developmental outcomes of minors worldwide. *Frontiers in Psychology*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.805941>
- Murray, J. S. (2019). War and conflict: Addressing the psychosocial needs of child refugees. *Journal of Early Childhood Teacher Education*, 40(1), 3–18. <https://doi.org/10.1080/10901027.2019.1569184>
- Papageorgiou, V., Frangou-Garunovic, A., Iordanidou, R., Yule, W., Smith, P., & Vostanis, P. (2000). War trauma and psychopathology in Bosnian refugee children. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 9(2), 84–90. <https://doi.org/10.1007/s007870050002>
- Povrzanović, M. (1997). Children, war and nation: Croatia 1991–4. *Childhood: A Global Journal of Child Research*, 4(1), 81–102. <https://doi.org/10.1177/0907568297004001005>
- Preissová Krejčí, A. (2013). Narativní analýza. In L. Gulová & R. Šíp (Eds.), *Výzkumné metody v pedagogické praxi* (s. 117–138). Grada.

- Svendsen, S., Berg, B., Paulsen, V., Garvik, M., & Valenta, M. (2018). *Kunnskapsoppsummering om enslige mindrearige asylsøkere og flyktninger*. NTNU Samfunnsforskning. <https://www.imdi.no/contentassets/0be1d221ba5c46a0979b28b4829cc595/ntnu-samfunnsforskning--kunnskapsoppsummering-om-enslige-mindrearige-asylsokere-og-flyktninger.pdf>
- Szente, J., Hoot, J., & Taylor, D. (2006). Responding to the special needs of refugee children: Practical ideas for teachers. *Early Childhood Education Journal*, 34(1), 15–20. <https://doi.org/10.1007/s10643-006-0082-2>
- Štěpánek, P., Schmidtová, J., & Čermák, I. (2019). Vývojová traumatická porucha: nový pohled na traumatickou zkušenost v dětství a adolescenci. *Československá psychologie*, 63(1), 84–103.
- Švaříček, R., Šedřová, K., Janík, T., Kaščák, O., Miková, M., Nedbálková, K., Novotný, P., Sedláček, M., & Zounek, J. (2007). *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Portál.
- Trickett, E. J., & Birman, D. (2005). Acculturation, school context, and school outcomes: Adaptation of refugee adolescents from the former Soviet Union. *Psychology in the Schools*, 42(1), 27–38. <https://doi.org/10.1002/pits.20024>
- UNHCR. (2022, 27. prosince). *Ukraine refugee situation*. Operational data portal. <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>.
- Vágnerová, M. (2012). *Vývojová psychologie: dětství a dospívání*. Karolinum.
- Webster, L., & Mertova, P. (2007). *Using narrative inquiry as a research method: An introduction to using critical event narrative analysis in research on learning and teaching*. Routledge.